

Dietrich Bonhoeffer (1906 – 1945)

Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien.

Mattheüs 5:8

Het is de schokkendste ervaring in het leven van iedere christen, dat hij ziet dat hij niet rein kan blijven, dat hij steeds opnieuw valt, dag in dag uit, en dat hij iedere nacht opnieuw tot God moet schreeuwen: Heer, ik kan het niet alleen, maakt U mij rein, dan ben ik rein. "Scheep mij een rein hart, o God." Ik wil zo graag rein zijn. Ik wil zo graag God aanschouwen. Maar zolang wij op deze aarde rondlopen, komt het niet tot de volle heerlijkheid van de belofte: want zij zullen God zien.

Onze blik richt zich naar boven deze wereld van het vergankelijke uit, boven alle tijden, boven de sterrenhemel, tot waar de Vader woont, waar het licht is, waar de helderheid en de waarheid en de reinheid is, waar wij met nieuwe ogen in witte kleren voor God zullen staan, Hem mogen aanschouwen in de stad met de paarden poorten en de gouden straten, waar wordt gezongen. God aanschouwen – dat betekent de Vader liefhebben, Hem in de ogen zien zoals men een geliefde in de ogen kan kijken en verrukt raakt. Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien. God zien, dat betekent Zijn licht, Zijn helderheid in zich opnemen, zoals levend water wordt gedronken. Het betekent het Vaderland zien waar naar wij ons leven lang onderweg zijn geweest. Het betekent neervallen aan het hart van de Vader en als een kind uithuilen en helemaal blij worden in de armen van de moeder. Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien. En toch betekent "God zien" meer. Het betekent Hem erkennen in zijn eigen leven, Hem erkennen in de wereld, Hem zien en Zijn wil verstaan, afdalen in de diepte van Zijn Geest. Het betekent vol verwondering de geheimenissen van God openbaar zien worden in kinderlijke schroom. Van dit alles hebben wij in deze wereld slechts een vermoeden. Hier blijft het stukwerk, dáár zullen we Hem zien van aangezicht tot aangezicht. God zien betekent zelf een stukje van de eeuwigheid worden, in liefde, in dankbaarheid, in reinheid. Het betekent meejubelen in het koor van de verlost in witte klederen: "O diepte van rijkdom, van wijsheid en van kennis Gods (...) Uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen."

Nu horen wij echter nog de gelijkmatige, zware tred van hen die op reis zijn, en wij trekken met hen mee en stemmen met hen in in de roep die steeds weer naar de hemel op klinkt: "Scheep mij een rein hart." En nu lokt de hemel, lokt Jezus zelf ons naar Zich toe met Zijn woord: "Zalig de reinen van hart, want zij zullen God zien."

Inhoud

Meditatie 113

**"Adam waar zijt gij?" –
De plaats van de kerk
in de tegenwoordige
samenleving** 114
Prof. Dr. C.P. Veerman, Nieuw-Beijerland

**Barbaarse of christelijke
tijden? – Augustinus en
de historische omwenteling
van zijn dagen** 120
Dr. A. Goudriaan, Ridderkerk

Doop en Grondwet (II) 127
Dr. B.J. Spruyt, Gouda

Woord van Maarten Luther (1483-1546)

Ik wilde wel dat ik nooit één andere gedachte had dan deze: Christus' opstanding is voor mij geschied.

Dit nummer bevat onder meer de lezingen die door prof. dr. C.P. Veerman en dr. A. Goudriaan op de conferentie van 28 mei jl. werden gehouden.

De verschijningsdatum van het volgende nummer van "Ecclesia" is 27 augustus 2011.

“Adam, waar zijt gij?”

De plaats van de kerk in de tegenwoordige samenleving

Het is wel een pretentieuze titel: “Adam, waar zijt gij” en het is wel pretentief om vervolgens te spreken over de plaats van de kerk in de tegenwoordige samenleving. Nadat dr. Huib Klink mij een poos geleden vroeg om dit te doen, zei ik toe dit te doen. Maar een toezegging is gemakkelijk gedaan. Moeilijker is het om een belofte in te lossen. Het onderwerp behelst desalniettemin een aansporing om na te denken en te kijken naar hoe je met deze onderwerpen een aantal belangrijke en minder belangrijke waarnemingen kunt doen om die vervolgens met u vanmorgen te delen. Maar in welke hoedanigheid doe ik dat? Ik ben geen theoloog! Ik ben een boer, alhoewel mijn zoons daar tegenwoordig anders over denken. Ik ben een geëngageerd burger en een gemotiveerd waarnemer en ook en vooral: ik ben een belijdend christen!

Ik wil u vanmorgen met mijn bijdrage proberen een beeld van de tijd te schetsen, maar ook een perspectief mee te geven en een opdracht. Toen ik ging nadenken over de hoedanigheid van mijn lezing kwam ik op het woord tijdrede. Al zoekend kwam ik daarbij de naam van professor Wisse¹ tegen, die ooit een reeks van tijdredes hield onder de titel “De levensmoeheid onzer eeuw”. Ik vond dat eigenlijk een mooiere titel dan die ik zelf had verzonnen. Maar ik pleeg geen plagiaat. Een beetje dekt het wel wat ik met u wil delen.

Ik wil met u vier dingen bespreken: Eerst wil ik met u kijken naar de crisistijden die er zijn en waarin wij leven. Ik ga daarbij in op de crises, die ons nu overkomen en de achtergronden daarvan. Vervolgens wil ik de gemeenschappelijke achtergrond

ervan proberen te duiden. Dit mondt dan, in de derde plaats, uit in diagnose van de tijd. Daarbij kunt u opnieuw denken aan de titel van de lezingen van professor Wisse over de levensmoeheid van onze eeuw. Tot slot wil ik iets zeggen over de plaats van de kerk in dit alles en u een paar tastende overwegingen meegeven.

Allereerst gaat het dus over de vraag wat er bijzonder is aan deze crisistijden. Er is sprake van een grote hoeveelheid crises op vele terreinen. Deze trekken diepe sporen en ze brengen veel mensen in verwarring. Natuurlijk ligt de financiële crisis ons het dichtstbij. Wie zich daarin verdiept en de oorzaken op het spoor wil komen, komt al snel uit bij de volgende factoren: de overcreditering, verkeerde risico-inschattingen, misschien zelfs wel *bewust* verkeerde risico-inschattingen! Als u daar kennis van neemt dan ziet u dat sommige Amerikaanse banken aan beleggers producten aanprezen om daar hun geld in te steken, terwijl ze zelf met de bedragen die dat opbracht speculeerden. Er was sprake van zelfversterkende effecten, van mensen die elkaar na-aapten, allemaal gedreven om te komen tot nog hogere bonussen. Er was sprake van verlies aan overzicht (waar gaat het risico uiteindelijk gedragen worden en door wie?). Wat ook opvalt is de slappe controle en de bewust versoepelde wetgeving. Men ging uit van het gegeven dat markten niet liegen. Markten werken altijd en markten ruimen altijd op wat niet deugt! Markten zijn de beste oriëntatie. Zo werd gedacht. Het is typerend voor het gedrag van landen en van mensen, dat nu bijna dagelijks in de pers is. “Ja, ja daar in het Zuiden hebben ze in de zon gezeten en wij maar werken!”, wordt wel gezegd. Maar ook in de Verenigde Staten: onverantwoord gedrag. En het lijkt erop alsof niemand wat geleerd heeft en het weer doorgaat, zoals het gegaan is! Wat zal de gewone burger daarvan denken?

En dan: het klimaat. Er worden onheilspellende perspectieven geschetst. We maken de droogste zomer mee sinds de waarnemingen gedaan worden, misschien wel sinds menschenheugenis. Is dat toevallig? Duidt dat op grote veranderingen in het klimaatsysteem? De temperatuur stijgt. Bijgevolg stijgt de zeespiegel en de rivierafvoeren worden grilliger: méér in de winter en minder in de zomer. Teelten verschuiven, we hebben nu al meer dan 100 wijngaardeniers in Nederland! En binnen tien jaar verwacht men zelfs in

Colofon

Ecclesia, voorheen ‘Kerkblaadje’, is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Ds. L.J. Geluk en Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoom, Dhr. T. van Es, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 24,- per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

het zuiden van Zweden wijn te kunnen aanplanten, terwijl in gebieden in Zuid-Frankrijk en Italië een chronisch gebrek aan water zal ontstaan, doordat de laatste 50 jaar de gemiddelde temperatuur één tot anderhalve graad per jaar stijgt. Er zijn ook ziekten die migreren, veeziekten, maar ook ziekten die mensen aangaan. We maken ons weer zorgen over malaria! Wat zijn daar de oorzaken van? Zowel menselijk gedrag als natuurlijke processen. Maar hoe verhouden wij ons daartoe?

Een voedselcrisis doet zich voor, evenals een explosieve bevolkingsgroei. De wereldbevolking zal naar verwachting nog met 50% groeien tot het midden van deze eeuw! Dit hangt samen met de buitengewone welvaarts­groei in landen als India en China waar de bovenlaag van profiteert, maar waar ook de middenstand in opkomst is. We zien dat die welvaarts­groei tot meer producten leidt, die op hun beurt vragen om meer productie van plantaardige teelten. En dat terwijl wij productieverlies hebben, omdat we te weinig hebben geïnvesteerd in de productiviteit van de landbouw. We dachten: "Ach, het komt wel terecht..."

Toen ik als hoogleraar aantrad in Tilburg hield ik een rede waarbij ik terloops opmerkte dat men van de boterberg – die toen nog bestond – het Empire State-building kon nabouwen. Zo groot waren de voorraden. Wie bekommerde zich om dit probleem? We hebben het jarenlang niet willen zien en nu worden we ermee geconfronteerd. De prijzen van grondstoffen zijn zeer sterk in beweging. Ze zijn structureel veel hoger.

Wat te denken van de problematiek van het water? Minder dan vijf procent van het water op deze aarde is zoet. De productie van 1 kilo rundvlees kost 15.000 liter water! In ons land hebben we nooit een probleem met water gehad. Maar nu zijn er gebieden waarin we, tijdens de droogte die toeslaat, niet meer mogen beregenen! En in grote delen van Frankrijk evenmin. Water is één van de grootste mondiale vraagstukken van de toekomst.

En dan de behoefte aan energie. Ach, dachten we, kernenergie is zuinig en schoon. Er is wel een probleem voor de verwerking van het afval! Veel aandacht werd er niet aan besteed. Maar na de ramp in Japan maakt een land als Duitsland na één nacht overleg bij wijze van spreken de verandering mee dat men kernenergie in de toekomst uitsluit. "Der Ausstieg aus der nucleaire Energie."² Dat is in Duitsland. In Nederland wachten we er nog even mee, maar een feit is dat onze energievoorziening – die iedereen vast wil houden – zich langs heel andere banen zal moeten bewegen.

Dan: de *demografische ontwikkelingen*. Het bevol-

kingsaantal in Europa wordt kleiner. Dat in Afrika zal verdubbelen in. Migratiestromen zullen komen en met migratiestromen andere culturen, andere godsdiensten.

Tenslotte wijs ik op onze politieke crisis. De strijd om de autocratie, waarvan we nu een Arabische lente zeggen te beleven, doet zich voor. We zijn blij dat autocraten die jarenlang geregeerd hebben, plaatsmaken voor ..., ja voor wat ... ? Voor de regie en de regering van het volk, dat geen enkele democratische traditie kent. Wie zal zeggen wat daar de uitkomst van is? We leven daarbij in de veronderstelling dat het superieur geachte Westerse systeem van de democratie, waarbij welvaart en democratie hand in hand gingen, een unieke verschijning, universeel zou moeten gelden. Voor president Bush was het de reden om in Irak een verandering van regime te bewerken.

Toch zien we dat in China een ongekende welvaart mogelijk is onder een buitengewoon strak autocratisch regime. Daarbij ontvalt ons de zekerheid die wij als Westen jarenlang gekoesterd hebben en die neerkomt op de gedachte dat democratie, kapitalisme en welvaart hand in hand gaan. Zonder democratie geen welvaart, zo dacht men. De bewijzen stapelen zich in het Oosten van de wereld op, dat men dit wellicht te makkelijk dacht. Het duurt niet lang meer, zo vrezen sommige Amerikaanse denkers, dat de Chinese economie de Amerikaanse economie gepasseerd zal zijn. Over vijftien à twintig jaar kan het een feit zijn, zowel in inkomen als ook in inventiviteit! Dat is het beeld, dat op ons af komt.

Kunnen we van dit alles de gemeenschappelijke achtergronden bevroeden? Ik zie twee hoofdoorzaken. Allereerst denk ik aan de *samenhang* tussen de diverse crises die ik noemde. De voedselcrisis hangt samen met de energievraagstukken, met het watervraagstuk én het klimaatvraagstuk. En dus uiteindelijk ook met het politieke vraagstuk! De financiële crisis heeft zijn repercussies in de politiek. Denkt u maar aan de discussies die er nu zijn over de bankenbonussen. Maar laten we niet denken dat daar de oplossing zou liggen! Dat is wel erg vlot gedacht, alhoewel het natuurlijk kan helpen als deze discussie gevoerd wordt. De samenhang is deels technisch van karakter.

Ik wees er al op dat er vijftienduizend liter water nodig is voor de productie van één kilo vlees. Dat is een *technische relatie*, die wellicht te verbeteren is door andersoortige fokkerij, door te proberen minder vlees te eten, door andere manieren van productie. Er is dus een spanning tussen de productie van voedsel en tech-

niek. Zeker, maar die samenhang is ook *ethisch* van aard. Waar voedselgewassen groeien, kan geen bio-brandstof groeien. En aangezien er een weliswaar grote, maar toch beperkte hoeveelheid grond is en een beperkte hoeveelheid zoet water, is er sprake van een ethisch vraagstuk. Wie neemt daar beslissingen over?

Wat met betrekking tot de geschetste samenhang opvalt, is dat de *intensiteit* van die samenhang ook toeneemt. Die effecten van bijvoorbeeld de klimaatverandering op productie maken dat de problemen zich sneller en heviger voordoen. De financiële crisis vertaalde zich in een ommezien in een politiek vraagstuk. Aanvankelijk werd ook door onze regering gezegd dat deze crisis zich zou beperken tot Amerika. Wat zouden de Amerikaanse huizenprijzen te maken hebben met de Nederlandse economie? Deze laatste was goed op stoom. We hadden veiliggestelde voorzieningen! De crisis kwam de oceaan niet over. Deze matigende woorden waren nog niet in de mond bestorven of de eerste problemen werden al door onze internationale bedrijven gevoeld.

Die crises zijn in hun intensiteit toegenomen, mede door de globalisering. Niet in de laatste plaats is dat het geval door de informatietechnologie. Het kost niets meer om berichten over de wereld te sturen. Ze zijn onmiddellijk en ze zijn vrijwel kosteloos.

Ze namen ook toe door de geopolitieke verschuivingen! De opkomst van China en India leidde ertoe dat de samenhang tussen die verschillende kritische punten in de samenleving toenemen. Naast die samenhang moet er ook aandacht zijn voor de onderlinge drijfkrachten. Wat ligt nu als eigenlijke oorzaak onder het ontstaan van de genoemde crises? "Niets", zegt iemand, "het zijn natuurlijke processen en die zijn van alle tijden. We hebben ook vroeger tijden van droogte gekend. Er waren ijstijden. Economisch gezien zijn er altijd crises geweest. Er waren ups en downs, 'businesscycles', zoals we dat als economen noemen." Dat is waar. Toch wordt dan over het hoofd gezien dat er *menselijke* factoren meespelen in wat wij nu meemaken. Het menselijk handelen of juist het niet-handelen ligt naar mijn overtuiging als *belangrijkste* onderliggende drijfkracht achter de huidige crises.

Wanneer we het menselijk handelen onder ogen zien en ons afvragen welke relatie er is tussen dit handelen en de geschetste crises, dan rijst automatisch de vraag naar de oriëntaties van mensen en van het menselijk handelen. In dit verband wil ik wijzen op twee factoren. Aan de ene kant de *vrijheid*. De burger wil vrijheid en niets anders. Geen geclausuleerde maar verabsoluteerde vrijheid. Aan de andere kant wijs ik op wat ik noem *vergroting van het comfort van het*

leven, van de welvaart. Ik hecht aan de uitdrukking 'vergroting van het comfort van het leven' omdat deze typering duidelijk laat uitkomen dat het vooral gaat om de materiële sfeer. We willen vakantie, we willen comfort, tot in het uiterste.

Een Indiase ontwikkelingseconoom heeft ons eens de spiegel voorgehouden en gezegd: Als ik nu die 200 jaar westerse beschaving eens bekijk, de moderniteit zoals we die noemen, waar heeft deze uiteindelijk in geresulteerd? Deze heeft haar hoogtepunt gevonden in de materiële sfeer of als men het plastischer wil zeggen: in de levensinstelling van 'pluk de dag'. "Geluk is: materie." Het menselijk handelen is door zelfzucht en zelfbestuur gedomineerd. Dat is wat de moderniteit heeft opgeleverd.

De Duitse filosoof Hegel, die het begin van de moderniteit meemaakte, zei het zo (ik citeer in het Duits): "Der Standpunkt auf dem der moderne Geist gerückt ist, ist der das man alles von Menschen aus zu verstehen hat und es ist eine dogmatische bornierte Vernunft denn es ist eine durch Sinnlichkeit afficierte, endliche Vernunft." Let u op: "Bornierte Vernunft, durch Sinnlichkeit afficierte, endliche Vernunft."³ Hij voorspelde als het ware de verschraling die de moderniteit voor het geestelijk leven zou betekenen.

"Maar", zult u zeggen: "Er is toch ook veel winst behaald? Het comfort van het leven is vergroot, de medische wetenschap heeft vooruitgang gemaakt, we hebben geen honger, we hebben goede verzorging van iedereen!" Dat is allemaal waar en het is winst. Zo bezien heeft de moderniteit veel opgeleverd. Maar vanmorgen wil ik eens kijken waar we verlies hebben geleden. Om de balans zuiver te houden en om niet automatisch uit te gaan van het principe "materie is geluk". Er is winst gemaakt, maar ook verlies geleden. Want die zelfzuchtige en zelfbesturende mens, de mens als maat van de dingen, de beheersende mens, de mens die het naar zijn hand zet met technologie, kennis en wetenschap, mag niet losgemaakt worden van de vraag: waar is uw verantwoordelijkheid gebleven? Deze vraag hangt samen met het opschrift boven de lezing, de vraag naar de mens. Als we het hebben over de zelfstandige, de vrije mens, de beheersende mens, dan impliceert dat verantwoordelijkheid. Als dat niet mag, is het leven gratis, niet meer dan een *van banque-spel*⁴. Welke oriëntaties zijn er voor die verantwoordelijkheid? Waar richt je je op om die verantwoordelijkheid vorm te geven? Met andere woorden: welke bronnen zijn er dan van de ethiek en van de moraal? "Adam, waar ben je?" Mens, waar ben je? Wat is je houding ten opzichte van de grote vragen

van deze tijd, ten opzichte van de crises die ik heb opgesomd. Vatten we dat louter *technisch* op, dan luidt het antwoord: "We moeten zorgen dat we beter inzicht krijgen en daarom beter onderzoek doen. We moeten we betere toepassingen verzinnen en proberen de weg die we gaan te verbeteren. Als het voedselprobleem zich aandient, moeten we kijken of we gewassen kunnen veredelen die minder water verbruiken. We kunnen zien of die (gedeeltelijk) zout water kunnen verdragen. We kunnen onderzoek doen in de medische wetenschap en in tal van wetenschappen."

Toch ligt het eigenlijke vraagstuk niet daar! Natuurlijk kan meer inzicht ons helpen, maar er moet eerst een andere vraag worden gesteld. En deze luidt: wat hebben we verloren?

Ik wil een poging wagen op die vraag een antwoord te formuleren in de vorm van vier waarnemingen. Ze hebben alle op de een of andere manier te maken met lijden.

In de eerste plaats met *lijden aan de werkelijkheid*, lijden aan de tijd. Eigenlijk sprak professor Wisse daar al over toen hij het had over levensmoeheid. Dat lijden wordt teweeg gebracht door de prestatiedruk, door de snelheid van het bestaan, door de om zich heen grijpende onoverzichtelijkheid, door de vraag of wij nog wel greep hebben op ons eigen bestaan. Zijn wij nog in de gelegenheid om daar zelf stuur aan te geven? De onzekerheid hangt mede samen met de dreiging die uitgaat van economieën die ons dreigen te overvleugelen, of van culturen die in ons midden zijn en waarvan wij de positie niet kunnen bepalen. Ze hangt samen met de donkerte, de levensavond, de dood. Wat zal er in de dood zijn? Lijden aan de werkelijkheid. Men vlucht ervoor weg in ideologieën, in de gedachte dat wij de werkelijkheid gaan veranderen. We gaan de wereld duurzaam maken! Dat is prima, maar de vraag is of het tot oplossingen leidt. Dit vluchtgedrag zien we ook waar men het zoekt in de buitenkant, bijvoorbeeld in de schijnwereld van het entertainment. De entertainmentindustrie is één van de grootste industrieën aan het worden. De omzet in spelletjes is enorm! Men wil beziggehouden worden en minder bezig zijn. Dan constateer ik verlies aan diepte van het leven.

Het tweede: *het lijden aan het bestaan*, aan het eigen bestaan. Wie durft de vraag naar de reden van zijn of haar bestaan eerlijk te stellen? Als ik me niet vergis, groeit uit deze vraag die diepweg leeft een krachtige zucht om opgemerkt te worden. Om iemand te zijn, om iets te betekenen, moet je opgemerkt worden. Dat verklaart naar mijn gevoel ook de bijna exhibitionistische openhartigheid via de media van tal van

mensen. Het grenst aan het ongelooflijke wat mensen via het internet over zichzelf durven te zeggen of van zichzelf laten zien! Daarachter ligt de zucht om opgemerkt te worden. Pas als je opgemerkt wordt, besta je en ben je er! In plaats van erkenning te verwerven door te presteren of een taak te vervullen en die naar beste weten en kunnen te vervullen, is er dit affect. Opgemerkt worden is belangrijker dan erkenning verwerven. Een Duitse schrijver noemde dat de 'casting society', de casting samenleving. Als je maar in de 'set' voorkomt of als je maar op t.v. komt. Als je maar gezien bent! Dan ben je iemand! In mijn ministerstijd verbaasde men zich erover dat ik nooit bij Pauw & Witteman ben geweest of bij een ander praatprogramma ging, laat op de avond. Mijn vaste uitvlucht was: "Ik vind het te laat. Een boer gaat op tijd naar bed!" Ze begrepen dat niet. "Maar dan bent u niet gezien." Ze bedoelden daarmee: dan bestaat u niet. Sommigen van mijn collega's zeiden: "Jij bent de enige die nog niet..." "Ik ga op tijd naar bed!" Het lijden aan het eigen bestaan hangt direct samen met het feit dat er verlies is aan inhoud van het bestaan. Als we alleen maar bestaan, betekent dat dat we ook alleen maar verliezen aan de inhoud van het bestaan.

Het leidt tot *gebrek aan vertrouwen* in anderen, in overheden, in de wetenschap (denk maar aan het klimaatdebat). Het klimaatdebat is er een voorbeeld van. Sommigen zeggen dat er met het klimaat helemaal niets aan de hand is. "Die wetenschappers maken u alleen maar bang. Als u bang bent, geeft u geld voor nader onderzoek en dan hebben ze weer wat te doen", wordt wel gezegd. Zelfs in het parlement is dit geluid af en toe te horen. Vertrouwen is een groot goed in de samenleving. Vertrouwen wordt geschonken en ook verworven. Het gebrek daaraan leidt tot drie dingen:

1. tot overmatige voorzichtigheid, tot angstig handelen (we hoeven maar te kijken naar het bankwezen of de overheid) en tot een angstvallig optreden in tal van organisaties. Er mag niets meer misgaan. Laten we oppassen en dus procedures ontwikkelen, regels en wetten opstellen. De hoogste wijsheid lijkt te worden: geen fouten maken. Presteren is iets, maar geen fouten maken is belangrijker. Een dergelijke instelling doodt natuurlijk het initiatief en de creativiteit. Erger is dat de verantwoordelijkheid verdampst.
2. Daarbij doet zich het merkwaardige voor dat het gebrek aan vertrouwen leidt tot het omgekeerde: een onverschillige houding ("Nou, het zal wel zijn zoals het is.") en vervolgens tot het sublimeren van datzelfde wantrouwen door extreme risico's op te zoeken. We gaan met motorfietsen ontzettend hard

over smalle dijkjes rijden om te kijken hoe hard het kan. We gaan bungy jumpen en allerlei andere dingen doen waar grote risico's aan kleven. Vervolgens stellen we anderen verantwoordelijk voor als het mis gaat. Johan Remkes, voormalig minister van Binnenlandse Zaken, zei eens: "Het is maar mooi, ze gaan bungy jumpen en als het touw breekt, heeft de overheid het gedaan." Dat bedoel ik aan te geven. Extreme risico's aanvaarden en de verantwoordelijkheid bij iemand anders leggen.

3. Waar het over gebrek aan vertrouwen gaat, moet ik er ook op wijzen dat we leven in een tijd van feitenrijke meningen. We hebben een mening. Of die gefundeerd of beredeneerd is of steunt op feiten, is van minder belang. Kritiek en debat, met behulp waarvan natuurlijk feiten en meningen worden uitgewisseld en uitgezaaid om zoveel mogelijk tot een gemeenschappelijke opvatting te komen, vinden we min of meer "Spielelei". Veel belangrijker is onze opvatting. Die staat als een huis. Houdt u zich daar nou maar aan! Het feit dat wetenschappers, geleerden, wijzen of mensen met gezag iets naar voren brengen, doet er niet toe, en zeker niet als er zijn die gezag van elders aannemen (zoals wij het gezag van Boven). "Het is ook maar een mening", zo wordt dan gezegd en daarmee is de discussie ten einde. Deze instelling leidt tot een enorm verlies aan gemeenschappelijk belang. Want samenhang in de samenleving hangt af van gedeelde waarden en van opvattingen die je met elkaar wilt delen, van de wil om opvattingen met elkaar te confronteren, om zo te zoeken naar wat in bepaalde omstandigheden het beste is.

4. Ik wijs in dit verband tot slot op *het gebrek aan zinvolheid*. Vragen die mensen bezig houden, als: is mijn bestaan willekeurig? Is het zinloos? Het is misschien wel absurd! Ik dien eigenlijk helemaal niet te bestaan, want waarom ben ik aanwezig? – stelt de mens zich onwillekeurig. Allerlei atheïstische literatuur doet ons geloven en wil aannemelijk maken, dat wij als christenen toch maar een beetje achterlopen! Het leven is absurd en had helemaal niet gehoeven. Het is achterhaald om iets te geloven en te denken dat het leven enige zin heeft en dat het een opdracht is. Het leven bestaat ook niet op Mars en ook niet op... Als het op aarde wel bestaat, wat wil dat dan zeggen? Waarom zou dat niet anders dan 'toevallig' zijn?

Daarmee hangt natuurlijk direct de vraag samen naar de waarde en het waardevolle van het leven. Wat is zinnig? Wat mag je aannemen en hoe mag je leven? Het is de oude vraag naar hoe je moet leven en

de vraag naar hoe je moet opvoeden. Hoe moet je onderwijzen? Belangrijke vragen, zeker als je denkt aan het verlies aan perspectief dat je vaak bij jonge mensen tegenkomt, die verwend en tegelijkertijd verwaarloosd zijn. Ze zijn dat omdat ze zijn 'afgekocht'. De aandacht die ze willen hebben, is afgekocht met materie! Verwend en verwaarloosd! Twee ogenschijnlijk volstrekt verschillende en tegenstrijdige begrippen, die in één opvoedingskanaal of opvoedingsperspectief toch samen voorkomen.

Dames en heren, mijn laatste punt!

De kerk in de tegenwoordige samenleving. U zult misschien zeggen: "U hebt wel een hele lange aanloop nodig om dit te bespreken." Maar de vraag is – en ik wil deze op tastende wijze stellen –: "Wat kan de kerk nu eigenlijk bieden ten opzichte van deze geschetste verliezen?" Ik vat dat samen in twee beelden die de kerk zou moeten zijn. Wees een 'stad op een berg' en wees een 'zoutend zout'! Korter kan ik het niet samenvatten. Laat me dit mogen toelichten.

Een stad op een berg is een oriëntatiepunt. Ze geeft richting, ze is een ankerpunt. Laten we daarom onze geloofswaarheden helder houden. We hadden vroeger, toen ik nog een kleine jongen was, bij ons op het dorp een jonge kandidaat, die een vraag stelde aan een oude bakker. Dit hing samen met het feit dat ons dorp, Nieuw-Beijerland, rijk geschakeerd is door modaliteiten. Een andere dominee zei daar eens van: "'s Zondags rollen de kerkgangers als biljartballen door elkaar." Die jonge kandidaat ging dus te rade bij een oude bakker en vroeg: "Wilt u me nou eens helpen, want ik weet niet hoe het verder moet. De één zegt dit en de ander zegt dat." De oude bakker keek hem indringend aan en zei: "Preek!" Zo kon hij gaan. Hij bedoelde: houd je geloofswaarheden helder! Het Goddelijke gezag, de menselijke natuur en de genade als geschenk! Het geloof als kracht! Wat in het geding is, is die prachtige zevende zondag van de Heidelbergse Catechismus en het mooie woord van Kohlbrugge op de vraag: "Wat is geloven?" Zijn antwoord luidde: "God voor een eerlijk Man houden!" Korter kunnen we het niet zeggen. Het is ook leven en ootmoedig wandelen en de hoop als drijvende kracht in het mensenleven. Die geloofswaarden vasthouden en helder houden!

Preken dus. Is dat nu orthodoxie? Ja, dat is het in zekere zin wel. Maar het is géén dogmatisme. Het is een erkenning en een bevestiging van onze grondankers! Onduidelijkheid daarin leidt tot stuurloosheid. Men doet maar wat. Het leidt tot een krampachtigheid of afzondering, tot een houding van: dit houden we

voor onszelf en we sluiten ons op in onze eigen wereld. Want ... de boze wereld moeten we buiten sluiten. Wij hebben dan toch de waarheid. Dit is een verkeerde houding.

Chesterton⁵, die zulke mooie detectives schreef met als hoofdpersoon Father Brown, heeft eens gezegd: "Het is gemakkelijker zwaar op de hand te zijn en moeilijker om luchthartig te blijven." Daar moeten we eens over nadenken. Ik kwam dit citaat wat laat op het spoor, maar het zette me wel aan het denken. Die luchthartigheid is géén zorgeloosheid. Zij steunt op de geloofswaarheden die ik zojuist schetste. Hij zei ook: "Zolang de kijk op de hemel telkens verandert, zal de kijk op de aarde precies hetzelfde blijven!" Hij bedoelde dat het precies andersom moest zijn. De Duitse katholieke filosoof en kerkhistoricus Hans Küng, die deze week in het weekblad *Die Zeit* een uitvoerig interview gaf rond de vraag: "Blijven de kerken nog wel bestaan?", zei het zo: "Das bleibende ist natürlich die Wahrheit. Um nichts geringeres geht es. Aber Tradition ist kein Wahrheitskriterium. Und Christentum erweist sich nicht an äusseren Formen. Christentum ist gelebte Erbschaft des Glaubens, des Hoffens und der Liebe Christi nachfolgen."⁶ Dit is een zuivere definitie van waar het om gaat. De stad op de berg dus het zilver houden van onze geloofswaarheden en die preken.

En dan het zoutende zout. Dat is toch ons dagelijks leven, waarbij we preken tot de harten van onzekere en wispelturige en angstige mensen, die de vraag stellen: "Tot wie zullen we gaan?" Ook al spreken ze dat misschien niet zo uit, zorgen concentreren zich toch op die vraag. Het gaat erom om een voorbeeld te zijn. Want het beeld van deze tijd is toch dat die ideeën van vooruitgang, natie, rationaliteit ter discussie staan en wij op allerlei fronten lijken te worden aangevallen door irrationaliteit, door internationalisme en door een betwijfeld vooruitgangsgeloof. Ik haal daarbij nog maar eens een prominente katholiek aan. Paus Benedictus zegt in een vraaggesprek in het boekje dat onlangs is uitgekomen, *Licht der wereld*, en dat me door dr. Klink werd aangereikt: "De vooruitgang heeft onze techniek en technisch kunnen vergroot, maar ons morele en humanitaire potentiëel – hoe staat het daarmee? De grote problemen van deze tijd erkennen we steeds meer. We moeten een nieuwe balans vinden om ons innerlijk geestelijk te kunnen ontwikkelen."

Ook daar vindt u weergegeven waar het om draait. Maar het zoutende zout grijpt om zich heen! Het is klein, maar belangrijk! Het grijpt om zich heen in alle werelddelen. In een boek van twee redacteuren van *The Economist*, getiteld: *God is back*, schetsen ze de enorme groei van het christendom in de vorm van

de Evangelicals in de Verenigde Staten, maar ook in andere delen van de wereld. In China is het de bovenlaag – the well-to-do – die in toenemende mate belangstelling heeft via huiskerken voor het christendom en de orthodoxie waar ik zojuist iets van schetste. In de Verenigde Staten is er een bekritisering van het materiële leven. "Why is there so much enthusiasm for talking about Jesus", vragen de schrijvers zich af. Ze geven als antwoord: "De onderliggende reden is dat Amerika's zoeken naar betekenis zowel het leven in als buiten het kantoor raakt. Deze algemene zoektocht naar betekenis is voorop komen te staan."

Ik zei u al, die financiële crisis heeft diepe sporen getrokken, met name in de Verenigde Staten. Dit leidt daar zondermeer tot een herbezinning op het kapitalisme, zoals we dat beleefd hebben. De samenleving zoekt naar geborgenheid en naar een nieuwe balans tussen het innerlijk en het uiterlijk. En daarmee ontstaan nieuwe interesses voor 'faith-based organisations'⁷. In Engeland komt men tot de conclusie dat deze effectiever zijn in het bestrijden van verpaupering dan bureaucratie.

De verantwoordelijke mens, waar staat die dan? Dat gebrek aan eigen verantwoordelijkheid, wat is daaraan te doen? We moeten komen tot een hernieuwde invulling van zorg voor de schepping. Rentmeesterschap – creation of care – zoals de Engelsen dat noemen, inspiratie, levert de bouwstenen voor een leven in verantwoordelijkheid. Ja, dat zoutende zout, waarbij het niet gaat om de hoeveelheid maar om de zuiverheid. Het gaat niet om de macht, maar om de dienstbaarheid! Het grote gevaar (zeker in ons land) is dat geloof wordt uitgeoefend als macht en dat geloof zich verbindt met de macht. De geschiedenis door is deze verbintenis fataal gebleken!

En de resultaten dan van het zoutende zout? Die twee genoemde auteurs kijken nog eens terug en zeggen (één van beiden is overtuigd atheïst, maar kan toch tot geen andere conclusie komen): "De twee belangrijkste sociale bewegingen in de laatste eeuwen, de beweging tegen slavernij van de 19e eeuw en de civil rights movement⁸ van de 20e eeuw zijn beide in de kern religieus, geleid door godsdienstige mensen en door kerken, die hun boodschap vervatten in godsdienstige taal." Dat heeft het zoutende zout opgeleverd als je terugkijkt.

Tenslotte, dames en heren, als we naar onszelf kijken. waarom zijn we dan zo terughoudend? Waarom voelen we ons niet zeker, voelen we ons gemarginaliseerd? Laten we toch laten zien wie we proberen te zijn! Laten we de rijkdom van het christelijk geloof toch

als inspiratiebron voor ogen houden. Ik heb het iemand zó horen zeggen: "Het christelijk geloof is géén 'breng-schuld', het is een geschenk! We moeten toch getuigen van het grote geschenk van gene zijde? Van Gods genade in Christus om ons te troosten, te bemoedigen, te vermanen en aan te sporen. Een christen legt niet op, maar straalt uit! Hij schrijft niet vóór, maar hij vertelt. Hij schrijft niet af, maar hij tracht te behouden. Hij twijfelt wél aan zichzelf, maar *niet* aan zijn Heer! En daarom ... de ware kerk des Heren is alleen in Hem gegrond!

C.P. Veerman, Nieuw-Beijerland

Noten

- 1 Prof. G. Wisse (1873-1957), Chr. Geref. Predikant en hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Apeldoorn. In zijn tijd een bekend redenaar.
- 2 "We zetten een punt achter nucleaire energie."
- 3 "Het standpunt waar op het moderne denken terecht is gekomen is, dat men alles van de mens uit moet zien te begrijpen en het is een dogmatische, geborneerde (bekrompen) rede, want het is een rede die door zinnelijkheid gekenmerkt wordt en beperkt is." De invloedrijke filosoof G.W.F. Hegel leefde van 1770 tot 1831.
- 4 Roekeloos spel.
- 5 Gilbert Keith Chesterton (1874-1936), bekend engels schrijver.
- 6 "Het blijvende is natuurlijk de waarheid. Om niets minder dan dit gaat het. Maar traditie is geen waarheidscriterium. En christendom bewijst zich niet uitwendige vormen. Christendom is een erfenis die beleefd wordt, de erfenis van het geloof, van de hoop en van de liefde van Christus volgen."
- 7 Organisaties die haar basis hebben in het (christelijk) geloof.
- 8 Bewegingen voor de burgerrechten.

Barbaarse of christelijke tijden?

Augustinus en de historische omwenteling van zijn dagen

De website van het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft een interessante grafiek over de ontwikkeling van kerkelijke gezindte en kerkbezoek in Nederland tussen 1849 en 2009. In die periode is het percentage Nederlandse Hervormden van een dominante 55 procent naar 9 procent gekelderd, is het percentage Rooms-Katholieken van 38% naar 28% gedaald, is het percentage van afgescheiden gereformeerden van 1% in 1849 na een aanvankelijke stijging weer gedaald tot 3%. Andere godsdienstige gezindheden zijn tussen 1849 en 2009 van 6 naar 10% gestegen, en het aantal onkerkelijken is van nul naar 44% gestegen. De ontwikkeling verloopt geleidelijk, maar de totale som van de verschuiving is enorm. Opvallend zijn vooral de neergang van het protestantse christendom (56 naar 12%) en de toename van het aantal buitenkerkelijken (nul naar 44). De conclusie is duidelijk: er is in dit land een enorme ontkerstening vast te stellen.

Het is dan ook geen wonder dat de uitdrukking "postchristelijke tijd" deel is gaan uitmaken van het gangbare spraakgebruik. Het zoeken naar historische parallellen voor wat we in onze tijd zien gebeuren is een riskante aangelegenheid. Tussen de 21ste eeuw en vroegere tijden bestaan telkens belangrijke verschillen die de betekenis van de overeenkomsten beperken. Toch kunnen ook analogieën die slechts een beperkte reikwijdte hebben wel iets verhelderen. De omstandigheden van het hedendaagse Europese christendom worden nogal eens vergeleken met de minderheidspositie die het christendom innam voordat keizer Con-

stantijn het tot een geoorloofde religie verklaarde en het door wetgeving ondersteunde. De christelijke minderheidspositie is dan het punt van overeenkomst. Zo'n vergelijking kan verhelderend zijn.

Wie de Europese ontwikkelingen van secularisatie, immigratie en globalisering ziet als aanwijzingen voor een kanteling van een tijdperk, kan een punt van vergelijking ook zoeken in de geleidelijke ondergang van het Romeinse rijk. In de vierde en vijfde eeuw was er sprake van volksverhuizingen, waarbij barbaren invallen deden in het Romeinse Rijk. Deze resulteerden in de val van Rome en droegen uiteindelijk bij aan de ondergang van het West-Romeinse rijk.

Hoe reageerden christenen op de val van Rome in het jaar 410? Augustinus (354-430) gaf in zijn werken geregeld blijk van de opvatting dat hij leefde in "christelijke tijden". Augustinus' jongere tijdgenoot Quodvultdeus, de latere bisschop van Carthago die nog geen tien jaar na Augustinus' dood door de Vandalen de stad werd uitgezet, heeft minstens twee prediken gehouden die bewaard bleven onder de titel "Over de barbaarse tijd (*de tempore barbarico*)".¹ Dat klinkt bijna alsof ook die tijd een 'postchristelijke' tijd was geworden. In elk geval betekende de opmars van de zogenoemde barbaren een ingrijpende politieke, maatschappelijke en militaire verschuiving.

Die opmars was al geruime tijd aan de gang voordat in 410 de stad Rome in handen van Alaric kwam. Verschillende groepen Germanen waren geregeld Romeins grondgebied binnengevallen en gingen daar

wonen. Heel wat Germanen dienden in Romeinse legers, sommigen hadden zelfs prominente posities. Een deel van de Germanen, de Goten, hadden dankzij de zending van vooral Ulfilas (ca. 311-383) een Ariaanse vorm van christendom aangenomen: Christus zagen zij als aan God de Vader ondergeschikt. Augustinus beschouwde hen wel als christenen, maar niet als aanhangers van het orthodoxe katholieke christendom (*sermo* 105).²

In het laatste kwart van de vierde eeuw waren de Westgoten al binnen de Romeinse grenzen gekomen. Tijdens een opstand doodden zij zelfs de Romeinse keizer Valens. Dat was in 376. In 410 nam Alaric, de leider van de Goten, de stad Rome in. Alarics streven was om in het rijk een erkende plek voor de Westgoten te verwerven. Nog geen tien jaar later waren de Goten, onder leiding van Alarics opvolger, in westelijke richting vertrokken, waar zij het zuidoosten van Frankrijk (Gallië) en Spanje in handen kregen. Deze Westgoten zijn voor ons thema van belang omdat zij verantwoordelijk waren voor de inname en verwoesting van Rome op 24 augustus 410.

Een andere Germaanse groep was eveneens van belang tijdens Augustinus' leven: de Vandalen.³ Aan het begin van de vijfde eeuw leidden Romeinse troepenverplaatsingen ertoe dat de Vandalen het zuiden van Europa konden binnenkomen: via Gallië en Spanje gingen zij ook naar Noord-Afrika. Daar belegerden deze Vandalen de stad Hippo op het moment dat de kerkvader op zijn sterfbed lag in 430.⁴

Augustinus had een overwegend negatief oordeel over de barbaren. Hij steunde de militaire operaties die tegen hen gericht waren. Het woord 'barbaars' gebruikte hij in afkeurende zin. Hij veroordeelde de onbeschaafde ruwheid van de barbaren, hoewel hij meer dan eens in herinnering bracht dat zij bij de val van Rome toch ook iets van meedogen lieten zien in hun omgang met mensen,⁵ bijvoorbeeld met christenen die een goed heenkomen hadden gezocht "op de heilige plaatsen." Bovendien verafschuwden ook de barbaren de Romeinse godenverering.⁶ In zijn overwegend kritische houding stond Augustinus bepaald niet alleen. Ambrosius had de Goten al vergeleken met de Bijbelse Gog en Magog, en Eusebius betoogde zelfs dat barbaren zich verhouden tot Romeinen zoals redeloze dieren zich verhouden tot mensen die kunnen praten.⁷

De val van Rome

De inname en verwoesting van Rome had een enorme symbolische en psychologische betekenis. Meer dan ooit was duidelijk geworden dat de tijden veranderden en dat de barbaren een zeer serieus te nemen bedreig-

ging vormden voor het Romeinse Rijk. Ook christelijke tijdgenoten lieten duidelijk blijken dat de val van Rome een wereldschokkende gebeurtenis was. Een sprekend voorbeeld is de reactie van Hiëronymus die vertelt dat hij aan zijn secretaris niet goed meer kon dicteren omdat hij door emotie overmand werd:

"De stad die de hele wereld had ingenomen, was zelf ingenomen ...".

Hij schreef:

"De wereld wordt een ruïne: ja, maar, beschamend genoeg leven en bloeien onze zonden nog steeds! De glorieuze stad die het hoofd was van het Romeinse Rijk is overspoeld door één vreselijke vlammenzee en er is geen deel van de aarde waar de Romeinen niet in ballingschap verkeren. Kerken die eens voor heilig werden gehouden, zijn nu niet meer dan hopen stof en as. Wij leven alsof wij morgen zullen sterven en toch bouwen wij alsof we altijd in deze wereld zullen leven."⁸

De val van Rome maakte een diepe indruk. In de jaren daarna gaven christenen zich in diverse geschriften rekenschap van wat het gebeurde mocht betekenen. De reacties gingen in verschillende richtingen uiteen. Orosius, een Spaanse leerling van Augustinus, rondde zo'n zeven jaar na de val van Rome een boek af, waarin hij beweerde dat de tegenslag die zich in de christelijke tijden openbaarde, nog niets was vergeleken met wat het heidendom aan ramspoed had gekend. Hij koos dus voor een verdediging van de christelijke tijden als een verhoudingsgewijs betere periode. Een heel andere benadering werd meer dan een kwarteeuw later gekozen door Salvianus van Marseille die een boek schreef *Over het Godsbestuur*. Volgens hem staken de barbaren nog gunstig af bij de levenswijze van zowel de heidenen als van de naamchristenen die in de praktijk niets lieten merken van hun christen-zijn. Dat het met Rome zo slecht afliep, was volgens hem uitstekend te begrijpen, namelijk als een rechtvaardige straf van God.⁹

Voor niet-christenen was de val van Rome ook een ingrijpende gebeurtenis, die een deel van hen bracht tot luidruchtige kritiek op de christenen. Zo beschrijft Augustinus in zijn *Herzieningen* dat "de aanhangers van vele valse goden die wij gewoonlijk heidenen noemen" de verwoesting van Rome "in verband probeerden te brengen met de christelijke religie en [dat zij] met grotere scherpte en bitterheid dan zij gewend waren de ware God begonnen te lasteren." Volgens

deze heidenen was de ondergang van Rome het rechtstreekse gevolg van het christelijke verbod op het vereren van vele goden. Om die beschuldiging te weerleggen, schreef Augustinus het grote werk *Over de stad van God*.¹⁰ De 20ste-eeuwse Augustinuskenner Henri-Irénée Marrou heeft opgemerkt dat de theologie van Augustinus door de val van Rome niet “werkelijk omvergeworpen” is, aangezien deze in feite al uitgekristalliseerd was.¹¹ Dat is een zinvolle opmerking, ook al is het duidelijk dat de val van Rome in 410 ook in Augustinus’ leven een nieuw feit was en dat hij erover nagedacht en erop gereageerd heeft. Dat blijkt onmiskenbaar in het grote werk *Over de stad van God*, in brieven en in minstens een vijftal preken.¹² Augustinus heeft substantiële aandacht gegeven aan de val van Rome en aan de reacties die deze val opriep, zowel aan heidense zijde als onder zijn kerkgangers.

Hoe ging Augustinus om met de omwenteling die Germaanse stammen in zijn dagen teweeg brachten en die samengevat werd in de val van Rome in 410? In de reacties van de kerkvader zouden we twee hoofdsommen kunnen onderscheiden. Wanneer hij als *apologeet* ingaat op de kritiek op het christendom en op de God van de Bijbel, is zijn reactie sterk theologisch, theoretisch gekleurd.

Maar Augustinus was ook, om de typering van F. van der Meer te citeren, een “zielzorger”, die probeerde zijn kerkgangers tot een juiste houding voor Gods aangezicht te brengen — een thema dat mijn Amsterdamse collega Paul van Geest na aan het hart ligt en dat, als je er eenmaal op let, in de oude geschriften meer en meer opvalt. Deze praktische en persoonlijke kant verdient ook aandacht. Beide aspecten gaan samen op: de zielzorg over kerkgangers staat natuurlijk niet los van theologische overwegingen van meer theoretische aard.

Eerdere calamiteiten

Laten we beginnen met de apologetische reactie. Apologetiek betekent: verdediging, en verdediging wordt nodig na een aanval. De aanval was hier de heidense visie dat de val van Rome te wijten was aan het feit dat de vele goden van Rome onvoldoende vereerd werden. Augustinus heeft er in het boek *Over de stad van God* uitvoerig aandacht aan besteed. De kern van het antwoord is dat die goden Rome eerder ook al niet adequaat beschermd hadden. Als er in het verleden, onder het gewaande toezicht van de goden van Rome, serieuze rampspoed kon plaatsvinden, is het onjuist om de rampen van nu te wijten aan de telooftgang van deze vorm van religie. Dit is een apologetisch argument. Een interessante impliciete vooronder-

stelling van dit argument is dat de val van Rome in 410 geen unieke gebeurtenis in de wereldgeschiedenis is die met niets anders te vergelijken is. Volgens Augustinus is er wel degelijk vergelijking mogelijk met andere gevallen van rampspoed, die de toentertijd veel bewierookte goden van Rome niet hebben voorkomen en hij neemt er de tijd voor om het heidense argument te weerleggen dat Rome is verwoest omdat de heidense goden niet meer vereerd werden.

Een variatie van deze kritiek die bij Augustinus ook vermeld wordt, is dat de heidenen zich beklagen over de zogenoemde ‘christelijke tijden.’ Dat was blijkbaar een wijdverbreide gewoonte: ook Augustinus’ leerling Quodvultdeus uit Carthago spreekt over het “prijzen van de vroegere tijden, het beschuldigen van christelijke tijden”:

“... Groot waren de tijden van onze vaders, zegen zij: o, wat beleefden onze vaders toch goede tijden!”¹³

Op dit punt is het niet alleen interessant hoe Augustinus de heidense kritiek weerspreekt, maar ook hoe hij denkt over de uitdrukking ‘christelijke tijden’. In een preek laat hij zien wat hij vindt van de heidense kritiek op de ‘christelijke tijden’. Een heiden zegt bijvoorbeeld:

“Kijk, zolang wij offers brachten aan onze goden, bleef Rome ongedeerd. Maar nu het offer aan jullie God heeft gewonnen en algemeen verspreid is en de offers aan onze goden worden ingeperkt en verboden, kijk eens wat Rome nu moet verduren.”¹⁴

Op deze heidense kritiek zou een christen volgens Augustinus moeten antwoorden dat de stad Rome al twee keer eerder in vlammen is opgegaan terwijl toen de offers aan de heidense goden nog voluit gangbaar waren. Het is dus niet zo dat verering van de Romeinse goden een gebeurtenis als de val van Rome had voorkomen.¹⁵

Maar Augustinus hoorde ook uit de mond van de kerkgangers die onder zijn gehoor zaten de vraag komen:

“Het gebeurt nota bene in christelijke tijden dat Rome wordt verwoest of verwoest is en in brand gestoken. Hoe kan dat nu in christelijke tijden?”¹⁶

Augustinus’ antwoord is dat een christen op zo’n vraag dient te antwoorden: “omdat God het zo heeft gewild.” Over deze belangrijke verwijzing naar Gods wil zo dadelijk meer.

Christelijke tijden

Eerst is het goed om na te gaan wat de betekenis is van de uitdrukking 'christelijke tijden'. Augustinus spreekt sinds ongeveer het jaar 390 over 'christelijke tijden'. Wat bedoelt hij met die uitdrukking? De Franse Augustinuskenner Goulven Madec heeft al in 1975 de passages geanalyseerd waarin Augustinus spreekt over *tempora christiana*, christelijke tijden. Hij onderscheidt vier betekenissen van de uitdrukking, die we in feite kunnen terugbrengen tot twee hoofdbetekenissen. De eerste betekenis van 'christelijke tijden' is de periode vanaf de geboorte van Christus. Christelijke tijden zijn in deze zin hetzelfde als 'de tijd van het Nieuwe Verbond'. De term 'christelijke tijden' kan echter ook in een meer beperkte betekenis gebruikt worden. Dan gaat het om de tijd sinds de bekering van keizer Constantijn of om de periode waarin de godsdienstuitoefening van het heidendom door de autoriteiten is tegengewerkt of verboden. In die tweede betekenis, dus als aanduiding van de tijd van het christelijke rijksbestuur, schijnt de term voor het eerst in 384 bij Ambrosius voor te komen.¹⁷

Augustinus leeft dus naar zijn eigen inzicht in 'christelijke tijden', zowel in de zin van de periode sinds de geboorte van Christus als in de zin van een actief gevoerde christelijke politiek die erop gericht was de polytheïstische godsdienstpraktijk te weren en terug te dringen. In beide betekenissen hebben de christelijke tijden voor Augustinus een positieve waarde. Dat geldt ook van de omverwerping van heidense godenverering. Ook de val van Rome heeft blijkbaar voor Augustinus niet geleid tot het idee dat de christelijke tijden voorbij waren en dat er bijvoorbeeld 'barbaarse tijden' voor in de plaats waren gekomen. De uitdrukking 'barbaarse tijd' komt bij Augustinus niet voor, en ook bij zijn leerling Quodvultdeus lijkt alleen in de titel van zijn preken sprake te zijn van een 'barbaarse tijd', niet in de preken zelf.¹⁸ Voor Augustinus betekende zelfs de val van Rome nog niet dat de christelijke tijden voorbij waren. Een duidelijke bevestiging daarvan is te vinden in het werk *Over de stad van God*, waar Augustinus zegt dat de relatieve mildheid van de barbaren moet worden toegeschreven "aan de christelijke tijden", en dat God ervoor moet worden gedankt.¹⁹

Augustinus heeft dus het gebruik van de uitdrukking 'christelijke tijden' niet afgeschafte na de val van Rome. Evenmin heeft hij de godsdienstpolitiek veroordeeld die de praktische uitingsvormen van het heidense veelgodendom wilde tegengaan. Augustinus spreekt ook na de val van Rome nog in positieve bewoordingen over de politiek die christelijke keizers tegen heidense religie hebben gevoerd. In boek 5

noemt de kerkvader een aantal criteria op waaraan christelijke keizers moeten voldoen om met recht 'gelukkig' te kunnen worden genoemd. Eén van die voorwaarden is dat "zij hun macht ondergeschikt maken aan Gods majesteit om zijn verering zoveel mogelijk te verbreiden; als zij God vrezen, liefhebben en vereren."²⁰

In een brief uit 411 of 412 (nummer 137) gaat Augustinus in op een vraag van een zekere Marcellinus, die hem had geschreven dat veel mensen de gedachte hadden dat de leer van Christus nadelig is voor politiek en staat.²¹ Hij weerspreekt die kritiek en betoogt dat Jezus Christus de wet in twee geboden heeft samengevat: God liefhebben met het gehele hart en de naaste liefhebben als zichzelf. Hij vervolgt dan:

"In deze geboden wordt ook gevonden de prijswaardige veiligheid van de staat, want de beste stad wordt alleen gevestigd en beschermd door het fundament en de band van geloof en solide eendracht wanneer het algemene goed bemind wordt, namelijk God, Die het hoogste en meest ware goed is, en wanneer mensen elkaar liefhebben in volstrekte oprechtheid in Hem door elkaar lief te hebben ter wille van Hem voor wie zij niet kunnen verbergen met welke gezindheid zij liefhebben."²²

Deze verwijzing van Augustinus naar de politieke betekenis van het dubbelgebed lijkt in de kern op wat oude gereformeerden in de zestiende en zeventiende eeuw zeiden: dat de overheid "hoedster is van de beide tafels van de wet" — maar dit hier terzijde.

Met betrekking tot de uitdrukking 'christelijke tijden' is er nog een laatste vraag te stellen: Hoe hangt deze benaming samen met Augustinus' indeling van de wereldgeschiedenis in verschillende perioden? Augustinus ziet de hemelse rust als een sabbat die volgt op zes eerdere dagen, dat wil zeggen, op zes perioden van wereldgeschiedenis. De eerste periode begint bij Adam en duurt tot de zondvloed. De volgende periode duurt tot Abraham, de derde tot David, de vierde duurt tot de ballingschap in Babel, de vijfde tot aan Christus. De huidige periode is de voorlaatste of zesde: de tijd na de komst van Christus op aarde.²³ Augustinus wijst het chilasme af. (Volgens hem is de duivel al sinds Christus' komst op aarde gebonden.). In feite is Augustinus' afwijzing van het chilasme een extra ondersteuning voor het feit dat de periode vanaf Christus' geboorte tot de wederkomst een eenheid is. Heel die periode is om zo te zeggen een 'christelijke tijd'. Wie zo de wereldgeschiedenis in perioden indeelt, moet de val van Rome en de politieke en maatschap-

pelijke machtsverschuivingen wel van ondergeschikt belang vinden. We zagen dat al naar voren komen in Augustinus' verwijzing naar eerdere calamiteiten die de stad Rome troffen: die veronderstelden dat de val van Rome in 410 niet een raadselachtig unicum in de wereldgeschiedenis kon worden beschouwd. Augustinus' periodisering van de wereldgeschiedenis heeft in feite hetzelfde effect: wat er in 410 in Rome gebeurd is, raakt niet de fundamenten van de geschiedenis, omdat heel de tijd na Christus' komst op aarde een christelijke tijd is — inclusief voorspoed en tegenspoed.

Geestelijke stad

We hebben gezien dat Augustinus de heidense kritiek op de verwaarlozing van de verering van de goden pareerde door te verwijzen naar eerdere calamiteiten die, in de heidense optiek, zogezegd onder het toezien oog van die goden plaatsvonden. Daarmee was de critici een weerwoord geboden, en tegelijk bleek het gebeuren van 410 geen absoluut unicum meer te zijn. Dat de val van Rome ook de wereldklok niet essentieel veranderde, is in de tweede plaats op te maken uit Augustinus' visie op de tijd als een christelijke tijd sinds de komst van Christus. Augustinus relateert de betekenis van de aardse stad Rome in de derde plaats ook nog op een andere manier. Dat is de onderscheiding die hij maakt tussen 'twee steden'.

De stad van God, waarover het gelijknamige boek gaat, is immers niet Rome en ook geen andere aardse stad, maar is een geestelijke stad van pelgrims die als vreemdelingen op aarde in God hun bestemming zoeken. Daar tegenover staat *de aardse stad* die de ware God negeert en haar bestemming in zichzelf zoekt. Deze onderscheiding tussen twee steden valt niet samen met het onderscheid tussen kerk en staat. De stad van God is eerder te beschouwen als de ware kerk, bestaande uit gelovigen en engelen, terwijl de aardse stad bestaat uit alle andere mensen en de demonen. Het feit dat Augustinus deze onderscheiding maakt in een boek dat reageert op de val van Rome in 410, heeft veel te zeggen. De onderscheiding tussen de geestelijke stad van God en de aardse stad brengt met zich mee dat de stad Rome een ondergeschikte betekenis moet hebben: noch de positieve betekenis die de stad zou kunnen hebben, noch de negatieve betekenis die de val van de stad zou kunnen hebben, heeft veel gewicht in het licht van de stad van God die een *geestelijke eenheid* is en die haar bestemming niet op aarde heeft, maar bij God en dan vooral in de toekomst.

Pastorale aansporingen

De zielzorger Augustinus heeft in zijn preken zijn kerk-

gangers een les voorgehouden die hiermee verband houdt. Hij citeerde Paulus' uitspraak (Romeinen 7:18) dat het aardse lijden niet in verhouding staat tot de toekomstige heerlijkheid. Dan zegt hij in preek 296, in de vertaling van Akkermans en anderen,

“als dat zo is, passen nu geen aardse gedachten. Daar is het de tijd niet naar. De wereld schudt op haar grondvesten, de oude mens verkeert in ontreding, het lichaam lijdt verdrukking, laat de geest tenminste helder blijven.”

Het feit dat in Rome het gebeente van Petrus en andere heiligen begraven ligt, en dat desalniettemin de stad in puin ligt, is des te meer een aansporing om te zoeken de dingen die boven zijn.²⁴ De omwenteling van Augustinus' dagen leverde ook volgens preek 81 de aansporing op: “Blijf u niet vastklampen aan een oude wereld, word jong in Christus!”²⁵ Augustinus voegt zijn kerkgangers toe:

“Hemel en aarde zullen voorbijgaan. Is het dan zo verwonderlijk dat er ooit een eind zal komen aan een stad? Misschien is dat nú nog wel niet het geval, maar toch zal er ooit een einde komen aan de stad.”²⁶

Christus heeft gezegd: Vergader u geen schatten op de aarde, maar in de hemel. Wie dan toch op aarde zijn schatten wil verzamelen, doet iets wat Christus niet wil. Christus heeft dubbele slagen in het vooruitzicht gesteld aan een dienaar die de wil van zijn meester geweten heeft, maar er niet naar gehandeld heeft. De problemen met de barbaren konden zo dus ook gelden als een Goddelijke straf voor de aardse gerichtheid van de christenen die naar Augustinus' preek luisterden.²⁷

De stad van aardse vreemdelingen dient de lampen in gereedheid te hebben voor de komende bruidegom. Augustinus zei in een preek:

“De aardse koninkrijken zijn aan veranderingen onderhevig. Hij zal komen over wie gezegd is: ‘En zijn rijk zal geen einde hebben’.”²⁸

“Aan de aardse rijken zal een einde komen, aan allemaal. Of dat einde er nu is, weet God. ... Vestigt uw hoop maar op God, begeert het eeuwige, ziet uit naar het eeuwige.”²⁹

Het is duidelijk dat Augustinus in de val van Rome een krachtige aansporing ziet om te zoeken de dingen die boven zijn. Een ander element in Augustinus' poging om zijn kerkgangers te brengen tot een juiste houding

tot God, is zijn verwijzing naar *Gods wil*. Waarom is Rome gevallen? Het is omdat God het zo heeft gewild. In preek 296 voert Augustinus een kerkganger ten tonele, die zegt: "Ik wilde niet dat Rome zulke rampen moest verduren." Augustinus zegt dat hij hem dit wel wil vergeven, maar dat deze persoon niet kwaad op God moet worden, want hij is maar een mens, terwijl God God is. Wanneer deze persoon vervolgens vraagt, waarom God het wilde, beveelt Augustinus hem om Gods wil te gehoorzamen, ook al begrijpen wij de wil van God niet.³⁰ Ook van een stad als Constantinopel geldt dat zij behouden blijft "zolang God dat wil".³¹ "Wat de mens heeft gemaakt, stort alleen in elkaar als God het wil."³² De overgave aan Gods wil komt ook tot uiting als Augustinus aan het einde van zijn leven is gekomen terwijl de Vandalen zich voor Hippo gelegerd hebben. Possidius vertelt dat Augustinus eens samen met hem en anderen aan tafel zat en dat Augustinus toen zei: "Ik wil dat jullie weten dat ik in deze tijd van rampspoed dit aan God vraag: ofwel dat het Hem mag behagen deze stad te bevrijden die door de vijand omsingeld is, of, als iets anders goed lijkt in Zijn ogen, dat Hij Zijn dienaren dapper maakt om Zijn wil te verdragen, of in elk geval dat Hij mij vanuit deze wereld tot Zich nemen zal."³³ Ook in dit verhaal van Possidius komt Augustinus naar voren als iemand die benadrukte dat het lot van Hippo door Gods wil wordt beslist en dat mensen ernaar te streven hebben tot de aanvaarding van de wil van God te komen.

Dat de gebeurtenissen in het Romeinse Rijk onder de regie van Gods voorzienigheid staan, komt ook uit een andere opmerking van Augustinus naar voren. Wat in het Romeinse Rijk gebeurt, is namelijk al geprofeteerd. God heeft Zijn wil ten dele al bekend gemaakt en de gebeurtenissen van Augustinus' dagen tonen dus Gods betrouwbaarheid. Christus heeft oorlogen, aardbevingen, hongersnoden voorzegt die aan het wereldeinde voorafgaan. "Waarom spreken we onszelf tegen", vraagt Augustinus: "als die woorden worden gelezen, geloven we ze, maar we morren nu ze in vervulling gaan."³⁴ In een andere preek zegt hij hetzelfde: de verwoesting is voorzegt, "waarom geloofde u dat wel toen het beloofd werd, maar wordt u verontrust nu het vervuld wordt?"³⁵ Dat is niet consequent. De christen hoeft zich niet te verbazen over wat er in de wereld gebeurt. En impliciet kan hij uit de profetie ook de consequentie trekken dat God het verdient dat men zich aan Zijn leiding toevertrouwt.

Augustinus had ook de sterke overtuiging dat geen enkel mens rechtvaardig is. Niemand kan zeggen dat hij door de aanvallen van barbaren ten onrechte

wordt getroffen. In een brief verwijst de kerkvader naar het boek Daniël. In het apocriefe gebed van Azarja, één van de jonge mannen in Nebukadnezars vurige oven, bidt deze man om vergeving voor zijn zonden. Hetzelfde deed Daniël in hoofdstuk 9 van zijn boek. Als zulke rechtvaardige mannen, zegt Augustinus, zo'n zondebesef hadden, hoeveel te meer moeten wij dan onze zonden erkennen. De joodse martelaren uit 2 Makkabeeën 7 brengt Augustinus eveneens ter sprake. Ook zij erkenden dat zij leden vanwege hun zonden.³⁶ Christenen zouden hun gedachten moeten laten gaan over hun zonden die de toorn van God over hen hebben afgeroepen.³⁷ Kerkgangers die op deze wereld schatten verzamelen, zijn als de dienaar die heel goed de wil van de meester kent, maar die er niet naar handelt en die dus straf verdient.³⁸

Augustinus' agenda

Tot dusver hebben we een aantal reacties gezien van Augustinus op de inname van Rome door de barbaren. Eigenlijk zijn al deze reacties van Augustinus geformuleerd in gesprek met zijn tijdgenoten, heidense en christelijke. Wat we dus bespraken zijn overwegend reacties op reacties op de val van Rome, meer dan een onmiddellijke verwerking van de gebeurtenissen. We kunnen het beeld van hoe Augustinus met de militaire en politieke ontwikkelingen van zijn dagen omging nog iets aanvullen door te zien naar wat hij zelf zoal op zijn agenda had staan.

De val van Rome was voor hem een serieus onderwerp. Augustinus geeft er in diverse geschriften aandacht aan en we hebben er met name het grote werk *Over de stad van God* aan te danken, dat wel zijn "meest invloedrijke werk" genoemd wordt. Maar Augustinus vertelt zelf in zijn *Herzieningen* dat het lang geduurd heeft voordat het af was — in feite heeft hij er ruim veertien jaren aan gewerkt.³⁹ Augustinus schrijft dat er "veel tussendoor kwam wat niet uitgesteld mocht worden en met de afronding waarvan ik mij eerst moest bezighouden."⁴⁰ Dat maakt nieuwsgierig. Als we de correspondentie even terzijde laten en ons beperken tot de lijst van boeken gezien die tussen 413 en 427 gereed kwamen: aan welke geschriften vond Augustinus het kennelijk nodig voorrang te geven?

Wanneer we dit nagaan, blijkt dat dit er op zijn minst 22 zijn geweest.⁴¹ Augustinus' diepzinnigheid stond blijkbaar een grote productiviteit niet in de weg. Deze geschriften betreffen een aanzienlijke diversiteit van onderwerpen. Het geschrift *Locutionum in Heptateuchum*, over de zeven boeken waarmee de Bijbel begint, hing samen met Augustinus' werk aan het boek

Over de stad van God (boek 15-16),⁴² maar overigens is de breedheid van onderwerpen opvallend. Daarbij doen wij twee waarnemingen.

In de eerste plaats blijken de val van Rome en de daarin gesymboliseerde geopolitieke verschuivingen geen obsessie voor Augustinus te zijn geweest. Dat blijkt ook al uit de inhoud van het boek *Over de stad van God* zelf, maar deze andere geschriften onderstrepen dat: Augustinus hield zich ook grondig met andere onderwerpen bezig, die hij nodig vond te bespreken of die in het kerkelijke leven van Noord-Afrika op zijn weg kwamen. Dat Augustinus' gedachten niet opgingen in meditatie over de ondergang van het Romeinse rijk blijkt ook uit het feit dat hij op zijn sterfbed, met de Vandalen voor de poorten van Hippo, nog de opdracht gaf om "de bibliotheek van de kerk en alle boeken altijd voor het nageslacht (*posteris*) te bewaren."⁴³

In de tweede plaats valt op dat een aantal van de boeken die Augustinus schreef in de periode dat hij werkte aan het werk *Over de stad van God* de bestrijding van Pelagius en zijn leerlingen ten doel had. Rome is gevallen en Augustinus besteedt veel tijd en energie aan de bestrijding van het Pelagianisme. Dat zegt iets over de prioriteiten van de kerkvader. Dit was een zo belangrijk onderwerp, dat Augustinus er diverse geschriften aan wijdde voordat hij zijn boek *Over de stad Gods* afrondde. De genadeleer is een ander thema, al is deze duidelijk met de geschiedenis verbonden in het gezamenlijke vertrekpunt van Gods bestuur van de wereld, zowel in het groot als in het mensenleven, zowel in de natuur als in de genade.

Actualiteit

Augustinus' reactie op de val van Rome en de opmars van de barbaren heeft een welhaast tijdloze klasse die bruikbare bouwstenen kan leveren voor de bezinning op hedendaagse ontwikkelingen in Europa. Op diverse manieren betoogde Augustinus dat men de betekenis van de gebeurtenissen in de eigen tijd niet moet overschatten. Hij relativeerde de val van Rome vanuit diverse gezichtspunten. Voorafgaand aan het jaar 410 werd de stad ook al door rampspoed getroffen. Dat is een eerste overweging. In de tweede plaats rekent Augustinus' tijdrekening niet met een periode vóór en een periode na de val van Rome. De val van Rome is integendeel een episode in de laatste periode van de geschiedenis, die begon met Christus' werkzaamheid op aarde en die duurt tot aan Zijn wederkomst. Dat is een tweede kanttekening. Een derde opmerking die ertoe noopt om de betekenis van Rome en barbaren niet te overschatten, is dat het voor de christen uiteindelijk niet om het aardse Rome gaat,

maar om de ware stad van God, een geestelijke stad van christenen die op aarde pelgrims zijn.

Deze overwegingen zouden *mutatis mutandis*⁴⁴ ook vandaag de dag naar voren gebracht kunnen worden in verband met ontwikkelingen in West-Europa. Daarbij komen de pastorale aansporingen van Augustinus, die sterk op de Bijbel gefundeerd zijn: (1) Zoek eerst de dingen die boven zijn, het Koninkrijk van God; (2) berust in de wil van God, Die al wat gebeurt onder controle heeft en in de profetie gedeeltelijk al heeft aangekondigd; (3) bid God om vergeving van de zonden, want God oordeelt hen die Zijn wil kenden, maar er niet naar leefden.

Deze laatstgenoemde elementen (het zoeken van de dingen die boven zijn, het berusten in de wil van God Wiens plan ten dele al geprofeteerd is, en de aansporing tot het gebed om vergeving) hebben te maken met de levenshouding van de christen. In die zin is het niet verwonderlijk dat Augustinus in preek 80 schrijft: "de tijden, dat zijn wij". Hij zegt daar:

"Het zijn slechte tijden! Het zijn moeilijke tijden! Dat zeggen de mensen tenminste. Laten we liever goed leven, dan worden de tijden vanzelf goed. Wij zijn de tijden. Zoals wij zijn, zijn de tijden."⁴⁵

In die woorden is ook voor 2011 serieus huiswerk begrepen. Mocht het zo lijken alsof deze aansporing de mens terug werpt op zichzelf, dan weten vrienden van Augustinus en Kohlbrugge bij uitstek waarheen te gaan.

A. Goudriaan, Ridderkerk

Noten

- 1 Robert B. Eno, 'Christian Reaction to the Barbarian Invasions and the Sermons of Quodvultdeus', in: David G. Hunter (ed.), *Preaching in the Patristic Age*, New York 1989, 139-161, hier 152-157.
- 2 Sermo 105, § 13; in Gerard Wijdeveld, *Aurelius Augustinus, Carthaagse preken*, Baarn 1988, 56.
- 3 De Vandalen waren een Germaans volk dat woonde in het gebied van de Midden-Oder. Vanwege hun plunderingen zijn de woorden 'vandaal' en 'vandalisme' in onze taal ingeburgerd.
- 4 Over Germanen en volksverhuizing: Everett Ferguson, *Church History*, vol. 1, Grand Rapids 2005, 289-297; Jeremy Williams, 'Barbaric Invasions', in: Allan D. Fitzgerald (ed.), *Augustine Through the Ages*, Cambridge 1999, 92-94.
- 5 Christoph Blönnigen, 'Barbarus', in: Cornelius Mayer e.a. (ed.), *Augustinus-Lexikon*, deel 1, Basel 1986-1994, 606-608.
- 6 Augustinus, *De civitate Dei*, 1.7, 5.23; vert. Gerard Wijdeveld, *Aurelius Augustinus, De stad van God*, Baarn 1984, 50, 272.

- 7 Eno, 'Christian Reaction', 141-142.
- 8 Hiëronymus, brief 127 en 128, geciteerd door Eno, 'Christian Reaction', 140; vgl. resp. NPNF 6, 257 (brief 127, § 12) en 260 (brief 128, § 4).
- 9 Over Orosius en Salvianus: Eno, 'Christian Reaction', 145-150.
- 10 Augustinus, *Retractationes* 2.43.1; Latijnse tekst en Duitse vertaling in Carl Johann Perl, *Aurelius Augustinus, Die Retraktionen in zwei Büchern. Retraktionen libri duo*, Paderborn 1976, 208-211.
- 11 Jean-Claude Fredouille, 'Les Sermons d'Augustin sur la chute de Rome', in: Goulven Madec (ed.), *Augustin prédicateur (395-411)*, 4de druk, Parijs 1998, 439-448; H.-I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Parijs 1983, 355, hernoemen op 701.
- 12 Zie het onderzoek van Fredouille, 440: de preken Denis 24 (113/A; zie Éric Rebillard, 'Sermones', in Fitzgerald (ed.), *Augustine*, 778), verder 81, 296, 105 en *De excidio urbis*.
- 13 Quodvultdeus van Carthago, *De tempore barbarico*, CChr 60, ed. R. Braun, Turnhout 1976, 428,64-67.
- 14 Sermo 296.9, vert. Akkermans e.a., 309.
- 15 Sermo 296.9 in Akkermans e.a., 309-310.
- 16 Sermo 296.9, vert. Akkermans e.a., 309.
- 17 Goulven Madec, "'Tempora Christiana": Expression du triomphalisme chrétien ou récrimination païenne?' in: Cornelius Petrus Mayer/Willigis Eckermann (ed.), *Scientia Augustiniana*, Würzburg 1975, 112-136, hier 114-117. Cf. Robert A. Markus, "'Tempora christiana" Revisited', in: Robert Dodaro/George Lawless (ed.), *Augustine and His Critics*, London 2000, 201-213.
- 18 Besproken in Eno, 'Christian Reaction', 152-158.
- 19 Augustinus, *De civitate Dei*, 1.1; vert. Wijdeveld, 44-45.
- 20 Augustinus, *De civitate Dei*, 5.24, hier geciteerd in de vertaling van Gerard Wijdeveld, *Aurelius Augustinus, De stad van God*, Baarn/Amsterdam 1984, 273.
- 21 Marcellinus' vraag in brief 136.2; Roland Teske/Boniface Ramsey, *Letters 100-155 (Epistulae)*, II/2, New York 2003, 211.
- 22 Augustinus aan Volusianus, brief 137.17; Teske/Ramsay, II/2, 223. Over repressie pagane cultus, *De civitate Dei*, 4.34, 5.26, 18.54.
- 23 Augustinus, *De civitate Dei* 22.30 en ook 16.43.
- 24 Augustinus, sermo 296.6, geciteerd in de vertaling van Arie Akkermans, Elisabeth van Ketwich Verschuur, Hans van Reisen, *Aurelius Augustinus, De goede geur van Christus. Preken over heiligen [Sermones de sanctis 273-299C]*, Budel 2010, 301-317, hier 305-306. Ook sermo 296, § 10 (ibid., 310), 11 (ibid., 311-12).
- 25 Augustinus, sermo 81.8, vert. Joost van Neer e.a., *Aurelius Augustinus, Van aangezicht tot aangezicht. Preken over teksten uit het evangelie volgens Matteüs [sermones de scripturis 51-94]*, Amsterdam 2004, 445.
- 26 Augustinus, sermo 81.9; vert. Van Neer, 446.
- 27 Sermo 296.11; vert. Akkermans e.a., 311. De passage uit Luc. 12: 47-48 wordt ook geciteerd in brief 111; *Letters* II/2, 89.
- 28 Sermo 105.9; vert. Gerard Wijdeveld, *Carthaagse preken*, 52-53.
- 29 Sermo 105.11; vert. Wijdeveld, 54.
- 30 Sermo 296.7-8; vert. Akkermans e.a., 307-308.
- 31 Sermo 105.12; vert. Wijdeveld, 55.
- 32 Sermo 81.9; vert. Van Neer e.a., 445.
- 33 Possidius, *Vita Augustini*, 29, hier geciteerd naar de Engelse vertaling van Herbert T. Weiskotten, online op www.ccel.org.
- 34 Sermo 296.10; vert. Akkermans e.a., 310.
- 35 Sermo 81.8; vert. Van Neer e.a., 444.
- 36 Epistula 111.3-5; *Letters*, II/2, 89-92.
- 37 *De civitate Dei*, 1.9; vert. Wijdeveld, 52-53.
- 38 Sermo 296.11, vert. Akkermans e.a., 311-312.
- 39 Gerard O'Daly, *Augustine's City of God. A Reader's Guide*, Oxford 1999, 35.
- 40 Augustinus, *Retractationes*, 2.43.1; Perl, 210-211.
- 41 'Augustine's Works' in Fitzgerald (ed.), *Augustine*, xxxv-il vermeldt de volgende: *Contra adversarium legis et prophetarum* (419/20), *De adulterinis conjugiiis* (419/20), *De anima et eius origine* (419/20), *De bono viduitatis* (414), *De continentia* (418/420), *De cura pro mortuis gerenda* (422), *De octo Dulcitiu quaestionibus* (424), *Enchiridion* (421/422), *Contra duas epistolas Pelagianorum* (421), *Contra Gaudentium* (419), *De gestis Pelagii* (416/417), *De gratia Christi et de peccato originali* (418), *Contra Julianum* (421/422), *Locutionum in Heptateuchum* (419/420), *Contra Mendacium* (420), *De natura et gratia* (415), *De nuptiis et concupiscentia* (419/421), *De patientia* (417/418), *De perfectione iustitiae hominis* (415), *Contra Priscillianistas* (415), *Contra sermonem Arianorum* (419), *De symbolo ad catechumenos* (425).
- 42 Fitzgerald in id. (ed.), *Augustine*, 505-506.
- 43 Marrou, *Saint Augustin*, 701-2, met verwijzing naar *De civitate Dei*, 4.7 en Possidius, *Vita Augustini*, 31.
- 44 "Met de voor de toepassing in een ander geval nodige veranderingen." (red.)
- 45 Geciteerd door Markus, "'Tempora christiana" Revisited', 207. Hier geciteerd in vert. Van Neer e.a., 433 [sermo 80.8]. Deze preek wordt gedateerd omstreeks 410 (Rebillard, 'Sermones', 776).

Doop en Grondwet (II)

Wie tot zich door laat dringen hoezeer het denken in Europa op hol is geslagen, denkt als vanzelf aan een

auteur die in de kring van Vrienden van Kohlbrugge een goede bekende is: Groen van Prinsterer. De vrees

van deze christelijk-conservatieve politiek filosoof bestond heel concreet in een gevoel van diepe onrust bij de gedachte aan een toekomstig Europa waarin centrale, vanouds christelijke waarden eerst gele begrippen zouden worden die daarna een ideologische inhoud zouden krijgen. Groen had tegen een Grondwet als zodanig geen bezwaren. Een Grondwet zou volgens Groen de uitkomst van een historische ontwikkeling moeten vastleggen. De auteur moet opschrijven wat geworden is, en niet schrijven vanuit de gedachte dat alles moet worden zoals hij het opschrijft. Dat wil zeggen: de Grondwet mag geen instrument in de handen van activistische politici worden om de staat opnieuw te stichten, "een vorm, een kleed waarin men de natie verwingt". Wanneer een abstract, ideologisch beginsel een blauwdruk wordt om de samenleving opnieuw in te richten en een breuk met het verleden te voltrekken, dan is voor Groen wel duidelijk wat er dan zal gebeuren. "Een staatsrecht dat zich boven de geschiedenis verheft, begint met de vertreding van alle rechten." De geschiedenis (*Er is geschied*) en de natuur zijn voor Groen belangrijke leidraden in de politiek. Als de politiek wordt afgeschaft, verdwijnt ook de natuur (de natuur in de betekenis van een voorgegeven, morele orde, de schepping). Waar het natuurrecht verdwijnt, blijft niets anders over dan de natuurdrijf, aldus Groen (*Proeve over de middelen waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd* [tweede druk; Amsterdam, 1858], pp. 67, 74-75).

De ontwikkeling die Groen vreesde en op tal van plaatsen heeft voorspeld en beschreven, zien we belichaamd in de geest van onze tijd. We bevinden ons in een proces van 'ontdoping', van ontwijding en afrekening. Behalve Groen zijn er nog andere schrijvers die ons kunnen helpen om onze tijd te peilen. Ik noem C. S. Lewis en Romano Guardini. In een van zijn brieven schrijft Lewis dat hij zich wel eens een beetje ergert aan predikanten die protesteren tegen de tijdgeest van secularisatie en daaraan toevoegen dat Europa terugkeert tot het heidendom. Wie dat zegt, aldus Lewis, heeft er eigenlijk nog nooit veel van begrepen. Was het maar waar dat Europa terugkeerde tot het heidendom van Socrates, Plato en Cicero. Het tegendeel is het geval. De Europese cultuur is met de natuur begonnen, met de beschaving van de klassieke oudheid, met het natuurrecht, de ontdekking dat er een orde is die de mens leert wie hij is en hoe hij zich moet gedragen. Paulus heeft het daarover in zijn brief aan de Romeinen. De heidenen die de wet niet hebben, doen van nature wat de wet zegt (2:14). Toen kwam het christendom. Het christelijk geloof heeft de natuur gewijd en verheven, vervolmaakt. Het geloof is een gave en een

regeneratieve kracht die niet alleen individuele mensen bekeert en in een nieuw leven doet wandelen, maar ook een hele cultuur een nieuwe wijding kan schenken. Christelijke tijden (*tempora christiana*) noemde Augustinus de periode na Hemelvaart, nu Christus aan de rechterhand van God regeert en Zijn Koninkrijk vestigt en uitbreidt. De Britse mediëvist Richard Southern heeft prachtig beschreven hoe de kerk in de Middeleeuwen de grote en beschavende institutie van het Westen was, het blijvende fundament van onze cultuur. De mens, aldus Southern, is een redelijk schepsel, en die redelijkheid bestaat vooral in zijn capaciteit God te leren kennen en eren. De dienst aan God is de enige vaste basis waarop de menselijke cultuur kan worden gebouwd, zei Southern in een preek in Oxford, de stad die als het ware de belichaming vormt van de juistheid van Southern's stelling. In de christelijke Middeleeuwen zijn de denkbeelden en instituties geschapen die de cultuur van Europa hebben geschapen en tot het einde van de achttiende eeuw hebben beheerst.

Een heidense cultuur was gekerstend. Die gekerstende cultuur – een cultuur beschaafd en gewijd door het christelijk geloof – is nu ontkerstend, gesecculariseerd geraakt. Betekent dat dat we nu weer tot de cultuur van de heidenen terugkeren? Nee, zegt Lewis. Een cultuur die van het christelijk geloof scheidt, wordt niet heidens, net zo min als een vrouw die van haar man scheidt weer maagd wordt. In een ontkerstende cultuur keert niet het natuurlijke terug, maar het onnatuurlijk en tegennatuurlijke treedt daar aan. Een nieuwe mensensoort breekt zich baan, mensen zonder hart, zonder natuur, onworteld, leeg, het gemakkelijke slachtoffer van elke ideologie en van elk geloof dat niet christelijk is. Wie het doopwater van zijn voorhoofd afveegt, schudt meer van zich af dan een als een last ervaren traditie; hij verliest zijn humaniteit. (C. S. Lewis heeft deze ontwikkeling vooral beschreven in het boekje *De afschaffing van de mens* uit 1943, een boekje – tussen haakjes – dat altijd op het bureau van dr. W. Aalders lag).

Romano Guardini heeft deze huiveringwekkende ontwikkeling ook zeer scherp aanvoeld. In zijn boekje over *De gestalte der toekomst* (1962) schrijft hij over de liefde die uit de "algemene houding van de wereld zal verdwijnen." De "omgevende christelijke cultuur en de bevestigende traditie" zullen aan kracht verliezen. Van christenen zal veel moed en vertrouwen worden gevraagd, want "de eenzaamheid van het geloof zal verschrikkelijk zijn."

B.J. Spruyt, Gouda